

УДК 338.43:633.1:330.341.1

Ковальова О.М.

*кандидат економічних наук, доцент
Сумського національного аграрного університету*

ОЦІНКА ПОТЕНЦІАЛУ РОЗВИТКУ ЗЕРНОВОГО ПІДКОМПЛЕКСУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

CAPACITY ASSESSMENT OF GRAIN SUBCOMPLEX IN THE ECONOMY OF UKRAINE

АНОТАЦІЯ

Зерновий підкомплекс України має значний потенціал розвитку, оскільки намітилася тенденція до зростання валового виробництва зерна та його експорту, що сприятиме покращенню економічної ситуації не лише в аграрному секторі, а й у всій економіці в цілому. Однак зміцнення потенціалу зернового підкомплексу та його подальший розвиток повинне відбуватися за умов продуманої державної політики щодо підтримки аграрного комплексу та зернової галузі зокрема.

Ключові слова: зерновий підкомплекс, валове виробництво, урожайність, посівні площі, експортний потенціал, державне регулювання.

АННОТАЦИЯ

Зерновой подкомплекс Украины имеет значительный потенциал развития, поскольку наметилась тенденция к росту валового производства зерна и его экспорта, что будет способствовать улучшению экономической ситуации не только в аграрном секторе, но и во всей экономике в целом. Однако укрепление потенциала зернового подкомплекса и его дальнейшее развитие должно происходить при условиях продуманной государственной политики относительно поддержки аграрного комплекса и зерновой отрасли в частности.

Ключевые слова: зерновой подкомплекс, валовое производство, урожайность, посевные площади, экспортный потенциал, государственное регулирование.

ANNOTATION

The grain subcomplex of Ukraine still has considerable development potential since there is a tendency to increase gross grain production and its exports, which will improve the economic situation not only in agriculture, but also across the economy as a whole. However, increasing the capacity for grain subcomplex and its further development should take place under conditions of deliberate state policies to support the agricultural sector and the grain sector in particular.

Keywords: grain subcomplex, total production, yield, crop area, export potential, state regulation.

Постановка проблеми. Одним з основних економічних аспектів гарантії державної незалежності є продовольча безпека. У її досягненні і підтримці велику роль відіграє агропромисловий комплекс, який є найважливішим сектором економіки України взагалі. Особливе місце у структурі агропромислового комплексу посідає зернопродуктовий підкомплекс. Зернове господарство України є стратегічною галуззю економіки. Адже галузь виробництва зерна – це основа стабільності продовольчого ринку, джерело не тільки виробництва хлібобулочних виробів, але й кормова база для виробництва тваринницької продукції, а також сировини для переробної промисловості. Тому питання підвищення економічної ефективності виробництва та реалізації продукції зернових культур є надзвичайно

актуальними, особливо в умовах глобальної продовольчої кризи. Також зерно є важливим експортним продуктом і має забезпечувати значні надходження валютних коштів державі. Адже в процесі зберігання зерно майже не втрачає своєї якості, а отже, придатне для створення державних резервів продуктів харчування та кормів. Обсяги виробленого зерна в країні визначають рівень розвитку зернового господарства.

Таким чином, надзвичайно актуальне завдання агропромислового комплексу полягає в забезпеченні подальшого зростання і сталості виробництва продукції зернових культур для повнішого задоволення населення в продуктах харчування і промисловості – в сировині. Проблема підвищення економічної ефективності агропромислового виробництва – визначальний фактор економічного і соціального розвитку суспільства на сучасному етапі розвитку економіки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значна кількість науковців досліджували питання розвитку аграрної економіки, світового й вітчизняного зернового підкомплексу та державного регулювання формування та розвитку ринку зерна. Серед численних наукових розробок подібного спрямування можна виокремити праці В.Г. Андрійчука, С.С. Бакая, В.І. Бойка, О.В. Боднар, П.І. Гайдуцького, В.М. Геєця, С.М. Кваші, І.Г. Кириленка, М.Г. Лобаса, І.І. Лукинова, Б.Й. Пасхавера, П.Т. Саблука, О.М. Шпичака та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Однак багато питань щодо напрямків підвищення ефективності виробництва і реалізації зерна, зміцнення експортного потенціалу зерна, визначення найбільш дієвих та результативних інструментів державного регулювання зернового підкомплексу економіки в сучасних умовах залишаються недостатньо дослідженими.

Мета статті полягає в оцінці потенціалу зернового підкомплексу економіки України, дослідженні основних тенденцій виробництва та реалізації зерна, аналізі експортного потенціалу України, розробці пропозицій, що мають знайти відображення в нормативно-правових актах щодо регулювання діяльності та підтримки аграрного комплексу та зернової галузі зокрема.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стабільність розвитку зернового підкомплексу завжди була актуальною проблемою, а тим паче на сучасному етапі, що характеризується кризовими явищами в економіці та несприятливим політичним становищем в Україні. Якщо у період 1980–1989 рр. коливання валових зборів зерна між максимальним і мінімальним рівнями не перевищували 50% і вироблялася майже тонна його на душу населення, то за період 1990–2005 рр. відхилення становили 2,5 рази, виробництво зерна на душу населення в деякі роки було нижче 500 кг, що загостило питання продовольчої безпеки, тоді як показ-

ник 629 кг було досягнуто ще у 1910–1911 рр. [1, с. 1]. Однак за 2005–2014 рр. ситуація у зерновому підкомплексі значно покращилася. Так, виробництво зернових в середньому за останнє десятиріччя склало 1162 кг на душу населення, причому намітилася тенденція до зростання цього показника. Наприклад, у 2014 р. було отримано рекордний урожай – 63,8 млн. т, що в розрахунку на одну душу населення складає 1485 кг [2, с. 77].

Валове виробництво зерна також спочатку зменшувалося, що пов'язано з кризовими явищами в Україні, а сьогодні значно зростає. Так, в 1986–1991 рр. виробництво зерна в країні в серед-

Таблиця 1

Виробництво основних сільськогосподарських культур, тис. т

Культура	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.
Зернові культури	53290	46028	39271	56747	46216	63051	63859
у т. ч. пшениця	25885	20886	16851	22324	15763	22279	24114
жито	1050	952	463	577	675	633	478
ячмінь	12612	11833	8485	9098	6936	7562	9046
овес	944	731	459	506	630	467	613
кукурудза на зерно	11447	10486	11953	22838	20961	30950	28497
просо	221	139	117	279	157	102	178
гречка	241	189	134	282	239	179	167
рис	101	143	148	170	160	145	51
зернобобові	550	622	592	491	473	372	481

Джерело: складено на основі [2, с. 78]

Таблиця 2

Посівні площі зернових культур, тис. га

Культура	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.
Зернові культури	15636	15837	15090	15724	15449	16210	14801
у т. ч. пшениця	7116	6852	6451	6781	5772	6684	6061
жито	467	468	286	284	303	284	187
ячмінь	4219	5122	4505	3787	3425	3359	3041
овес	456	433	326	288	310	252	247
кукурудза на зерно	2516	2149	2709	3620	4625	4893	4691
просо	153	119	95	169	191	98	103
гречка	302	273	225	311	300	189	140
рис	20	25	29	30	26	24	10
зернобобові	263	371	429	374	318	280	227

Джерело: складено на основі [2, с. 81]

Таблиця 3

Урожайність основних зернових культур, ц/га

Культура	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.
Зернові культури	34,6	29,8	26,9	37,0	31,2	39,9	43,7
у т. ч. пшениця	36,7	30,9	26,8	33,5	28,0	33,9	40,1
жито	22,9	20,7	16,7	20,7	22,7	22,8	25,8
ячмінь	30,3	23,7	19,7	24,7	21,1	23,4	30,1
овес	21,2	17,6	14,8	18,1	20,9	19,4	25,1
кукурудза на зерно	46,9	50,2	45,1	64,4	47,9	64,1	61,6
просо	15,6	13,6	13,7	17,8	10,3	13,1	18,0
гречка	8,5	7,4	6,7	9,9	8,7	10,6	12,2
рис	50,9	58,3	50,5	57,3	62,1	60,0	50,0
зернобобові	21,4	17,5	15,1	14,6	15,6	14,5	21,4

Джерело: складено на основі [2, с. 87]

ньому становило 47,4 млн. т, то в 1991–1995 рр. – 38 млн. т, а у 2000 р. – тільки 24,5 млн. т. І лише в останні роки виробництво зерна динамічно зростає: у 2010 р. – 39,3 млн. т, у 2011 р. – 56,7 млн. т [3, с. 2]. В таблиці 1 представлено валові збори зернових культур за 2008–2014 рр.

Дані таблиці 1 свідчать про збільшення валового збору зернових культур на 19% за 2008–2014 рр. Варто відмітити, що у 2009–2010 рр. спостерігалось падіння виробництва зерна, що пов'язано з несприятливим погодними умовами того періоду, а саме посухою. А починаючи з 2011 р. виробництво зерна невпинно зростає. У 2014 р. отримали рекордний урожай зерна – 63 859 тис. т, що більше від валового збору 2008 р. на 19,8%. Збільшення виробництва зерна відбулося за рахунок зростання валового збору кукурудзи на зерно в 2,5 рази, оскільки по всіх інших культурах виробництво зерна зменшилося.

У структурі валового виробництва переважає зерно пшениці, кукурудзи на зерно та ячменю. Однак намітилася тенденція до скорочення виробництва пшениці, ячменю та інших зернових культур, а виробництво кукурудзи значно зросло. Так, у 2008 р. питома вага зерна пшениці склала 48,5%, а в 2014 р. – 37,7%; питома вага кукурудзи в 2008 р. склала 21,5%, а в 2014 р. – 44,6%, тобто виробництво кукурудзи зросло більше ніж в два рази.

Основними факторами, що впливають на валове виробництво, є посівна площа та урожайність (табл. 2).

Дані таблиці 2 свідчать про зменшення посівних площ зернових культур на 5,4%. Зменшення площ відбувається під всіма видами зернових, окрім кукурудзи, площа якої зросла на 86%. Це пояснюється загальними тенденціями у сільському господарстві, коли підприємства переходять на виробництво лише високорентабельних культур, якими є кукурудза та соняшник. Відмітимо, що не дивлячись на зменшення площі, валове виробництво зерна зростає (табл. 1), що відбувається за рахунок урожайності (табл. 3).

Дані таблиці 3 свідчать про зростання середньої урожайності зернових на 26%. Це відбувається за рахунок росту урожайності пшениці – на 9%, кукурудзи – на 31,3%, жита – на 12,6%, вівса – на 18%, проса – на 15,3%, гречки – на 43,5%. По решті культур урожайність майже не змінювалася. Таким чином, валовий збір зернових зростає за рахунок інтенсивного чинника – росту урожайності, яка, в свою чергу, збільшується за рахунок застосування нових технологій.

Причиною стрімкого росту урожайності став бурхливий розвиток агрохолдингів і підвищення ефективності їх діяльності в другій половині 2000-х років. Дані крупні підприємства залучали кошти за допомогою інструментів фондового ринку та інвестували їх в удосконалення технологій аграрного виробництва та придбання сучасної техніки.

При цьому у сільськогосподарських товаровиробників ще є резерви для подальшого росту. Так, середня урожайність зернових по Україні в 2014 р. склала 43,7 ц/га – це рекордна урожайність за останній період (табл. 3). Однак в розвинутих країнах урожайність зернових сягає 80–90 ц/га, а кукурудза на зерно може забезпечити понад 100 ц/га.

Відмітимо, що подальший розвиток зернової галузі має відбуватися за рахунок збільшення урожайності, оскільки посівні площі зернових в 2014 р. вже склали 54,4% в структурі посівних площ. Однак частка зернових зменшилася в 2014 р. порівняно з 2008 р., у якому на зернові припадало 57,6%, але це пояснюється розширенням площ під олійними культурами. Зазначимо, що останнім часом валовий збір зріс не за рахунок площі, а за рахунок росту урожайності.

Окрім забезпечення продовольчої безпеки, зерновий підкомплекс має потужний експортний потенціал (табл. 4).

Таблиця 4
Експорт зерна з України, млн. т

Культура	2008 рік	2009 рік	2010 рік	2011 рік	2012 рік	2013 рік	2014 рік
Зерно	24,9	20,6	12,1	23,1	23,0	29,3	32,4
Частка експорту, %	46,7	44,8	30,7	40,7	49,7	46,5	50,7

Джерело: офіційний сайт Міністерства аграрної політики і продовольства України

Дані таблиці 4 свідчать, що Україна має значний експортний потенціал зерна. До 2013 р. вона експортувала майже половину виробленого зерна, а у 2014 р., в якому отримано рекордний урожай зерна, експорт склав 50,7%.

В розрізі сільськогосподарських культур Україна займає четверте місце по експорту пшениці після США, Аргентини, Бразилії; шосте місце по експорту кукурудзи після США, Канади, Росії, 27 країн ЄС, Австралії; п'яте місце по експорту ячменю після Австралії, Росії, 27 країн ЄС, Аргентини.

За прогнозами вчених, в перспективі виробництво зерна в Україні та світі зростатиме. На сьогодні є три основні джерела прогнозів розвитку глобального ринку зерна в середньостроковій перспективі (до 2021 р.) – прогнози Міністерства сільського господарства США (USDA), Інституту дослідження агропродовольчої політики університету штату Айова (FAPRI), спільні прогнози Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO) та Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР). Усі вони базуються на моделях глобального рівня, моделях часткової економічної рівноваги і, природно, як і будь-яка економічна модель, покладаються на ряд припущень про ріст ВВП, дохід населення, ріст самого населення, зміни рівня споживання тих або інших видів продукції.

Зростання виробництва пшениці в 2015–2021 рр. очікується на рівні 11%. Україна збільшить виробництво зерна на 28%. При цьому прогнозоване зростання виробництва фуражного зерна (передусім кукурудзи та ячменю) в середньостроковій перспективі складе в середньому у світі приблизно 20% – до 1,4 млрд. т. Зокрема, в Україні виробництво фуражного зерна виросте на 23%. Зростання валового виробництва фуражного зерна буде відбуватися випереджаючими темпами по відношенню до продовольчих приблизно на 20%.

Зростання валового виробництва зерна вплине і на обсяги експорту. Так, щорічний об'єм експорту зерна до 2021 р. з України щорічно перевищуватиме 50 млн. т. При цьому експорт пшениці з України буде одним із найбільших (на рівні з Росією та Казахстаном). Зокрема, очікується, що до 2021 р. Україна наростить експорт зерна по відношенню до середнього показника 2008–2012 рр. на 65%.

Також очікується, що, згідно з прогнозами, до 2019 р. Україна за обсягами експорту зерна стабільно займатиме п'яте-шосте місце у світі з урахуванням реального попиту на її продукцію.

Ситуація на світовому ринку фуражних зернових до 2021 р. складеться таким чином. США збережуть світове лідерство з виробництва фуражних зернових. На другому місці по виробництву фуражних зернових буде Аргентина, Україна ж стабільно займатиме третє місце по виробництву фуражних зернових, поставляючи на зовнішні ринки близько 17 млн. т фуражних зернових, що на 40% більше аналогічного середнього показника за 2008–2012 рр. [5].

Таким чином, прогнози дають можливість стверджувати, що Україна може значно збільшити надходження валютних коштів за рахунок саме зернового підкомплексу, а не лише за рахунок металургійної галузі.

Збільшення виробництва та експорту зерна вимагає наявності розвинутої інфраструктури. Однак це питання залишається гострим. Так, Україна має дефіцит потужностей для зберігання зерна. Найменш забезпечені елеваторами регіони – виробники кукурудзи: Київська, Чернігівська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Житомирська, Вінницька, Хмельницька та Тернопільська області.

Потужності портів є цілком достатніми для експорту зерна. Фактичне використання портів потужностей складає 67%. Дефіцит відчувається лише в пікові місяці року: жовтень, листопад, грудень.

Найгірша ситуація на залізниці. Частка справних вагонів-зерновозів останнім часом не перевищувала 80–83%. Фактичний термін експлуатації вагонів складає близько 30 років, відповідно, кожного року певна кількість вагонів виводиться з експлуатації, а інвестиції в оновлення залізничної інфраструктури та оновлення парку вагонів-зерновозів відсутні.

Основними тенденціями розвитку зернового підкомплексу є:

- розвиток і домінування агрохолдингів, зростання їх масштабів;
- скорочення числа дрібних і середніх виробників;
- збільшення інтенсивності використання сільськогосподарських земель;
- використання нових технологій: землеобробна техніка, високопродуктивне насіння, сучасні системи захисту рослин, збільшення використання добрив;
- домінування високорентабельних культур: кукурудза, соняшник;
- поліпшення якості людського капіталу;
- орієнтація на експортні ринки;
- недостатні потужності для зберігання та транспортування зерна;
- відсутність належного державного регулювання зернового ринку.

Відмітимо, що зростання кількості холдингів, інтенсивності використання сільськогосподарських земель, частки високорентабельних культур для самих цих підприємств є позитивними факторами, оскільки між ними майже відсутня конкуренція і вони отримують високі прибутки. Але для країни в цілому це є негативним явищем. Підвищення інтенсивності використання земель, використання монокультури, відсутність сівозміни спричиняють зниження рівня родючості земель. А в умовах нерозвинутого ринку землі зацікавленість агрохолдингів в підвищенні родючості відсутня. Окрім цього, агрохолдинги не вирішують питання розвитку сільських територій тих місцевостей, землю яких орендують.

Також орієнтацію на експортні ринки можна вважати як позитивним, так і негативним фактором. Збільшення валютних надходжень від експорту зерна, звичайно, є позитивним явищем. Але, з іншого боку, експортний попит на зерно збільшується як з боку енергетичних галузей, тобто збільшується частка зерна, що використовується для виробництва біоетанолу, а зменшується частка продовольчого зерна, що може бути загрозою для продовольчої безпеки.

Навіть використання новітніх технологій виробництва зерна (збільшення кількості внесення добрив та засобів захисту рослин) може нести небезпеку для сільських мешканців, оскільки хімічні засоби негативно впливають на стан здоров'я населення.

Але, оскільки зерновий підкомплекс демонструє значне збільшення обсягів виробництва, має значний експортний потенціал, необхідно створювати умови для його подальшого розвитку. А оскільки зернова галузь має велике значення для економіки, то її необхідно регулювати. Для цього на державному рівні слід розробити відповідні нормативно-правові акти, що:

- будуть регулювати діяльність агрохолдингів;
- створюватимуть умови для збереження родючості землі, зокрема, слід розробити механізм для стягнення штрафу з агрохолдингів за зменшення родючості землі або для виплати компенсації – за її підвищення;

- спонукатимуть агрохолдинги до участі в розвитку сільських територій;
- сприятимуть розвитку конкуренції агрохолдингам з боку середніх та дрібних сільськогосподарських товаровиробників;
- вдосконалюватимуть систему кредитування за рахунок комерційних банків, що полегшить умови доступу до кредитних ресурсів;
- покращуватимуть інвестиційний клімат в Україні для збільшення надходжень вітчизняних та іноземних інвесторів для збільшення потужностей для зберігання та транспортування зерна;
- стимулюватимуть пропозицію та ринковий попит на зерно (тваринництво, переробка, експорт);
- створюватимуть систему маркетингу зернового ринку (аналіз стану внутрішнього і зовнішніх ринків, пошук і просування зерна на зовнішні ринки, інформаційне й науково-технічне забезпечення функціонування зернового ринку);
- створюватимуть умови для товарних інтервенцій, координації та узгодження цінової політики на загальнонаціональному та світовому ринках.

Висновки. Таким чином, намітилася чітка тенденція до зростання валового виробництва зерна в Україні за останній період та за прогнозами на найближчі 10–15 років. Слідом за виробництвом зростатиме й експорт зерна з України, що збільшить надходження валют-

них коштів в країну. Відповідно, зерновий підкомплекс має значний потенціал розвитку, що сприятиме покращенню економічної ситуації не лише в аграрному секторі, а й у всій економіці. Однак зміцнення потенціалу зернового підкомплексу та його подальший розвиток повинен відбуватися за умов продуманої державної політики щодо підтримки аграрного комплексу та зернової галузі зокрема.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Боднар О.В. Розвиток ринку зерна в Україні: автореф. дис. ... к. е. н.: спец. 08.07.02 «Економіка сільського господарства і АПК» / О.В. Боднар. – Київ, 2006. – 20 с.
2. Статистичний збірник «Україна у цифрах у 2014 році» / Державний комітет статистики України; за ред. І.М. Жук. – Київ, 2015. – 238 с.
3. Майстро С.В. Ринок зерна в Україні: сучасний стан та напрямки державного регулювання // С.В. Майстро, М.Г. Хирамагомедов / Державне будівництво. – 2012. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua>.
4. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики і продовольства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/>.
5. Прогноз развития мирового рынка зерна до 2021 года: влияние внешних факторов на производство и экспорт зерновых Черноморского региона [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.apk-inform.com/ru/exclusive/topic/1017794>.